

הספרות כמשנה מציאות

היכולת של הספרות לדמיין אפשרויות בלתי מתקבלות על הדעת במושגי המציאות היא מקור כוחה לשנות את המציאות, לשבש את הבלעדיות ההיסטורית שלה, ובכך ולעצב אותה מחדש.

בתולדות התרבות יש כמה יצירות ספרות שאיתרע מזלן להיחרת בתודעה ובספרי ההיסטוריה בזכות החיכוך יוצא הדופן שלהן עם המציאות. כוונתי ליצירות שהשתרשה ביחס אליהן – לעיתים ללא ביסוס מספיק – התפיסה שהיה להן תפקיד חשוב ומרכזי, או לכל הפחות תפקיד מובחן, ניתן לסימון, בהתרחשותן של מאורעות היסטוריים "גדולים".

בספרות העברית הדוגמה המוכרת ביותר היא הפואמה של ביאליק, "בעיר ההרָגה" (1903) שנכתבה בעקבות הפוגרום בקישינב, ונתפסה כטקסט שהיה לו – וליתר דיוק היה לתרגום שלו לידיש – תפקיד חשוב בגיוסם של צעירים יהודים להתארגנות לצורך הגנה עצמית. התיאורים המחרידים של הפוגרום שהופיעו בפואמה, הובנו בקרב יהודים צעירים כאיום מידי וממשי על עצם החיים והובילו למסקנות אופרטיביות. כלומר הפואמה הובנה גם כקריאה לפעולה וכאזהרה מפני סכנה של גורל דומה אם לא יינקטו צעדים.

"אוליבר טוויסט" מאת צ'רלס דיקנס, שפורסם בהמשכים בשנת 1838, נחשב לטקסט שתרים תרומה דרמטית להעלאת המודעות לתנאים המחרידים שבהם הועסקו ילדים עניים. פרסומו והתהילה שלה זכה סייעו בקידום חקיקה ורגולציה של עבודת ילדים באנגליה, שהיתה המדינה הראשונה בעולם המערבי לחוקק חוקים שהגבילו את שעות העבודה המותרות לילדים ואת הגיל המוגדר כחוקי להעסקתם.

בהקשרה של הספרות האמריקנית, הסיפור "אוהל הדוד תום" מאת הארייט ביצ'ר סטואו, שפורסם ב-1852, נחרת כטקסט שזכה להצלחה חריגה ועיצב את תודעת בני זמנו ביחס לאכזריותה של העבדות. אגדה שמבוססת על עדות שמיעה מכלי שני בלבד

(והיסטוריונים מפקפקים באמיתותה) מספרת שכאשר הנשיא אברהם לינקולן פגש את סטואו הוא אמר לה: "אז את היא האישה הקטנה שהתחילה את המלחמה הגדולה הזו", בהתכוונו למלחמת האזרחים האמריקנית שהתנגדות לעבדות עמדה במרכזה. יצירה נוספת שנחרתה בהיסטוריה של התרבות כסנסציה מבחינת האפקט הפומבי שהיה לה על ציבור רחב היתה "ייסורי ורתר הצעיר" מאת גתה שראה אור ב-1774, נעשה לספר פולחן, וחולל, לצד גל התאבדויות בעקבות ורתר, גם טרנד אופנתי. ומכיוון אחר: ההיסטוריה מלאה בסיפורים על ספרים שצונזרו על ידי בתי משפט, כמו למשל, "פרחי הרע" מאת שארל בודלר. המשורר הואשם בפגיעה במוסר הציבורי וב"הסתה לפריצות". כמה מאות שנים קודם לכן שרפה האינקוויזיציה הספרדית את ספריהם של דנטה ואובידיוס, וכן את הקוראן וספרים רבים נוספים; במחזה אלגורי פרי עטו של היינריך היינה, המתרחש בספרד של האינקוויזיציה, אומר אחד הגיבורים על שריפת הקוראן בכיכר העיר בידי האינקוויזיציה, כי במקום שבו שורפים ספרים ישרפו גם אנשים, אמירה שיוחס לה כוח נבואי כשספריו של היינה נשרפו גם הם על ידי הנאצים בשל יהדותו. המשורר הרוסי אוסיפ מנדלשטם, שנרדף על ידי המשטר הסובייטי ומצא את מותו במאסר, אמר, ודבריו יפים לכל הדוגמאות שהזכרתי, כי "אם מוציאים להורג בגלל שירים – סימן שיש להם עוצמה, שרוחשים להם כבוד והערצה, שמפחדים מהם, ואם כך – שהם יכולים להשפיע". הצנזורה והרדיפה הן אפוא עדות עקיפה לכוח שמיוחס לספרות בעיצוב התודעה הפוליטית וערכי המוסר, ובעקבות זאת בעיצוב המציאות. הניסיונות להגן על הציבור מפני הספרות המסוכנת נכשלים כמעט תמיד, אך הם מלמדים, כפי שטען מנדלשטם, על עוצמתה.

בהקשר הזה נזכרתי בעדותו היוצאת דופן של העבריין יצחק אברג'יל מדצמבר 2018, שבמהלכה סיפר כי עד גיל 18 לא ידע לקרוא ולכתוב. עבריין אחר, שמעיה אנג'ל, לימד אותו לקרוא בכלא ובעקבות זאת החל אברג'יל להתעניין בספרות: "נולדתי לפשע, גדלתי בפשע, ינקתי פשע, שמעתי פשע, עשיתי פשע, כל החיים שלי היה בועה של פשע, לא היה שום דבר אחר, כלום, בור ועם הארץ בכל מה שקשור לחיים הנורמטיביים [...] לא הכרתי שום ספר. 'כמעין המתגבר' עשה לי חור בתפיסת עולם שלי [...] כשקראתי את 'מרד הנפילים' היה לי תהום, אמרתי וואו. [...] זה כבר לא סדק בתפיסת עולם, זה תפיסת עולם על כל דבר, אדם פועל על-פי מה שהוא מאמין. האמון שלי בתפיסת העולם שהייתה לי השתנה".

ניתן לומר בצדק רב שהדוגמאות הללו מייצגות תופעות חריגות, מצבי קצה. והן גם שונות מאוד זו מזו. עם זאת, משותפת להן – לכולן, מלבד אולי למקרה של אברג'יל – מעורבות פעילה ביצירת שינוי, שיש בו היבט פוליטי. "בעיר ההרגה", "אוליבר טוויסט", האינקוויזיציה ששרפה ספרים – כל אלה הם מצבים שבהם ספרים ויוצרים הצטלבו עם התרחשות היסטורית גדולה ואותם ספרים ויוצרים נחרתו כשותפים פעילים בהתחוללותה, כעדים לה, כמי שמניעים את גלגליה או כמי שמאיימים עליה בשל האופוזיציה שהציבו לה. טענתי היא שגם אם ההשפעה של רוב יצירות הספרות על המציאות לא מתועדת ולא ניתנת לסימון באופן המובחן הזה, המגע של הספרות עם המציאות, בתיווכם של הקוראים בה, מחולל שינויים תהומיים בתודעה ובהוויה.

רק לצורך התרגיל המחשבת, נסו לשער כיצד השפיעה ההתוודעות לקולה הפואטי של סאפפו, השרה שירי אהבה גם לנשים וגם לגברים, או הסונטות של שקספיר שגם הן פונות לעיתים לגבר ולעיתים לאישה, על תודעתם של גברים ונשים לאורך הדורות. אילו רגשות, תחושות, תשוקות ומשאלות שסאפפו ושקספיר ניסחו, השתמרו דרך הכתיבה שלהם ונתנו תוקף ופשר למי שקראו בהם ולעיתים אף יכלו לזהות בעצמם תחושות דומות על אהבות שאין להן שם.

ממילא ברור שהספרות, במיוחד כשהיא במיטבה, לא רק משקפת אלא גם מעצבת את אופני ההסתכלות שלנו על עצמנו ועל העולם. כלומר מנסחת במילים, נותנת תוקף וממשות, להיבטים של הקיום האנושי. לכן השאלה המעניינת איננה אם הספרות מעצבת מציאות, אלא מה מייחד את האופן שבו ספרות פועלת במציאות. מהו הכוח של הספרות, במה שונה האופן שבו ספרות פועלת על המציאות מכוחם של סוגי טקסטים אחרים, שאינם ספרות. מהו אפוא הספרותי, או מהי הספרותיות?

אריסטו, בדברים הידועים שלו על ההבדל בין ההיסטוריון למשורר, כתב: "אין זה מתפקידו של המשורר לומר את מה שקרה, אלא את מה שעשוי לקרות, מה שאפשר שיקרה בהתאם להסתברות או להכרח. היסטוריון ומשורר אינם נבדלים זה מזה בניסוח דבריהם... אבל הם נבדלים זה מזה בכך שההיסטוריון מספר על מה שקרה, ואילו המשורר על מה שעשוי לקרות. לכן אמנות השירה פילוסופית יותר ונעלה יותר מההיסטוריה. שכן השירה מספרת יותר על הכללי, ואילו ההיסטוריה על הפרטי" (פואטיקה, פרק ט').

ההבחנה של אריסטו בין ההיסטוריון למשורר נעוצה במידת המחויבות של הכתיבה למציאות. המשורר נעלה לדעתו על ההיסטוריון כי הוא מספר את מה שיכול היה להיות. הריבוי, ריבוי האפשרויות, לא מתקיים בהכרח במנותק ובנפרד ממה שבאמת היה. בעקבות אריסטו אפשר לומר שהספרות היא המרחב שבו מה שבאמת היה – כלומר ההיסטורי – לא בולע או מוחק את האפשרויות שלא התרחשו, ובכך ייחודו. במובן הזה הספרות משנה את המציאות, לפחות באופן פוטנציאלי. יש בה הזמנה לשינוי המציאות. משום שהיא לוכדת עבורנו, ולכן גם מזכירה לנו וגם באופן פעיל שומרת, חורתת לתוכנו, ממדים בלתי ממומשים של ההכרה וההוויה, כמו קפסולות של אפשרויות מדומיינות. הספרות מאפשרת לנו לדמיין הווה ועתיד ועבר שאינם כפופים להיסטורי; לדמיין יקומים מקבילים. כשספרות נכתבת וקוראים בה – נוצרת פרספקטיבה שאפשר לבוא באמצעותה במגע עם ממדים נוספים מלבד אלה שהטקסט עוסק בהם בגלוי; וכך להכיר את ריבוי פניה של המציאות, את הסתירות ואת מצבי אי-ההכרעה שהם חלק ממנה. היכולת של הספרות לדמיין אפשרויות בלתי מתקבלות על הדעת במושגי המציאות היא היא, למיטב הבנת, מקור כוחה לשנות את המציאות, לשבש את הבלעדיות ההיסטורית שלה ובכך ולעצב אותה מחדש.